

T. Eggeling, W. van Meurs, H. Sundhaussen (Hrsg.): Umbruch zur „Moderne“? Studien zur Politik und Kultur in der osteuropäischen Transformation

Frankfurt am M., Peter Lang, Europäischen Verlag der Wissenschaften 1997, 237 S.

V edici *Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel* vychází pátý svazek, jenž je zaměřen na koncepční reflexi současné situace v zemích střední a východní Evropy. Jde o sborník příspěvků z konference, kterou pořádal v roce 1996 Ústav pro východní Evropu, jenž je součástí sekce pro pokročilá studia (Graduiertenkolleg) na Freien Universität v Berlíně. Cílem konference bylo posoudit průběh změn v 90. letech v zemích střední a východní Evropy z hlediska různých oborů sociálních věd. K tomu přispěli jak přizvaní hosté, tak absolventi výše uvedené sekce. Jednotlivé perspektivou příspěvků je koncepce modernizace, či modernity, pomocí které chtějí autoři vytvořit koncepční rámec pro hodnocení změn v regionu postsocialistických zemí. Jak naznačuje název sborníku (Převrat k „moderně“?), je stanovisko autorů spíše skeptické – dekáda probíhajících změn sice vyvolala značné mobilní důsledky, avšak signalizuje jen malé efekty v tvorbě moderních institucí. Autoři si ovšem oprávněně kladou otázku, co jsou moderní instituce a jaký poznávací nárok lze s tímto pojmem spojit? Značná část statí, i když každá z nich je zaměřena na újeji vymezený problém, se musí s tímto problémem vypořádat. Koncepční stanoviska autorů se liší od pozitivního přístupu k možnosti využití konceptu modernizace/modernity pro analýzu situace postsocialistických zemí až k zámitým přístupům, které zdůrazňují oproti normativním nárokům modernizačních koncepcí spíše historické okolnosti probíhajících změn. V recenzi se soustředím na dvě otázky: nejprve budu charakterizovat jednotlivé statí a začlením je do problémových okruhů, na které se studie – spíše implicitně – soustřeďuje; následně zařadím práci do kontextu teoretických reflexí transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy, zejména pokusů o jejich zobrazení v perspektivě modernizace.

Jednotlivé statí by bylo možno rozčlenit podle toho, zda se přiklání k historicko-

popisnému, nebo abstraktně analytickému přístupu, zda zdůrazňují určité normativní aspekty (strukturní závislosti, formy, rovnomenosti), mikrosociální (fenomenologické) momenty změn či mocenské aspekty (ve smyslu šancí pro rozhodování) nebo i jiná hlediska. Použiji spíše jednodušší a praktičtější členění, které může odpovídat různorodým zájmům čtenářů recenze. Recenzovaná kniha obsahuje tři skupiny příspěvků: (i) příspěvky, které hledají koncepci pro reflexi změn v postsocialistických zemích (Klaus Müller, Wim P. van Meurs, K. Mánicke-Gyöngyösi, H. Wiesenthal); (ii) příspěvky, které se opírají o empirická studia jednotlivých zemí, zejména Ruska (I. de Keggel, B. Heuer) a Bulharska (Ch. Goirdano, D. Kostova); a (iii) studie, které demonstrují možnosti mezioborového přístupu ke studiu situace v postsocialistických zemích (P. Niedermüller, B. Schweizerhof).

Profilujícím příspěvkem v první skupině příspěvků je statí *Klausa Müllera* (Friedrich-Schiller-Universität Jena) „Výzkum východní Evropy mezi neototalitarismem a sociologickou teorií“. Faktografickým zázemím jeho statí je evoluce koncepcí na pracovištích výzkumu východních zemí (Ostforschung, Soviet studies ap.) od počátku jejich vzniku (50. léta). Jeho základní tezi lze parafrázovat takto: vývoj uvedených výzkumů východních zemí sovětského bloku lze rozdělit do tří etap – (i) nejprve se prosadily koncepce totalitarismu, které zdůrazňovaly význam forem politické moci při konstituci tohoto systému, a tedy nemožnost jeho reformovatelnosti zevnitř (Arendtová, Brzezinski); později nastupující „uvolňování“ politických režimů a ekonomické reformy vedly k aktivnějšímu uplatnění nomotetických sociálních věd a analytictějších přístupů (teorie stadií ekonomického růstu, teorie konvergence, teorie industrialismu ap.); obtíže transformačních procesů oživují koncepce neototalitarismu, a tedy představu o nemožnosti vnitřně založené změny (což je ostatně také předpoklad neoliberálně založené koncepce „šokové terapie“). Autor uznává, že teorie neo-totalitarismu upozorňují na nezamyšlené důsledky transformačních strategií (klientelismus, korupci, neformální ekonomiku, civilizační deficit, samozásobitelství, nedostatečná politická kompetence ap.), avšak nejsou s to ocenit, jaké

zdroje sociální změny se v těchto formách sociální mobilizace vytvářejí. Zde vidí příležitost pro uplatnění teorie modernizace, avšak zatím je její uplatnění podle názoru autora příliš „vzdálena“ relevantním praktickým problémům.

Zatímco se vztah mezi modernizací a transformací běžně chápe v tom smyslu, že modernizace je spíše otevřený proces, způsob směřování a transformace cílevědomý postup, K. Mánicke-Gyöngyösi si klade otázku, zda to není obráceně. Svůj předpoklad opírá o empiricky a koncepčně popsanou překérnost transformačních změn: souběžnost ekonomické a politické transformace, nedostatek veřejně dostupných zdrojů moci (kapitálu, uznání, argumentace), interpenetrace funkčně diferencovaných zdrojů (korupční a improvizací praktiky). Platnost uvedených předpokladů zdůvodňuje jak ve vazbě na modernizační koncepty a přístupy, tak na empirické studie o sociálních změnách v post-socialistických zemích. Pozitivní perspektivu zakládá na Starkově koncepci rekombinace (experimentování se zdroji) a rozšiřuje ji o sociálně mobilizační aspekty (Bourdieu) a institucionální pohled (Zapf, Münch).

Makrosociologickou analýzu transformačních změn v postsocialistických zemích doplňuje příspěvek H. Wiesenthala „Řízení transformace jako politický projekt“. Navrhuje sledovat probíhající změny v postsocialistických zemích v mezoúrovni – „v úrovni vzniku praktik a vlivu kolektivních aktérů (...) tedy možností koordinace sociálních subsystémů/úrovní/funkcí“ (s. 211), tj. v politicko-analytické úrovni. Zatímco makrosociologická analýza čerpá podle jeho názoru poznávací zdroje z rozdílu mezi pojmovým vyjádřením a emergentní realitou, je politicko-analytická perspektiva orientována na zachycení rozdílů mezi možnými (či realizovanými) a nedosažitelnými (či chybnými) stavy. Oba pohledy jsou však velmi blízké ve formulaci problémů transformace: souběžnost ekonomických a politických změn, deficit nově vznikajících institucí a jejich kulturní pozadí, vysoké sociální náklady institucionálních změn, nezamýšlené institucionální důsledky transformačních strategií. V politicko-analytické perspektivě pak autor podrobněji interpretuje problémy (výhody a

nevýhody) strategií radikální a postupné transformace.

Stať Wima P. van Meurse „Předsocialistická cesta do postsocialistické budoucnosti“ má sice užší hledisko pohledu než předcházející příspěvky – zabývá se vztahem transformace a nacionalismu – avšak vystihuje klíčové problémy politické situace v postsocialistických zemích a jejich sociální kořeny. Autor objasňuje, že transformace v postsocialistických zemích je spojena se dvěma předpoklady: (i) možným zdrojem transformace se může stát nacionalismus, jenž může navázat na předsocialistické demokratické tradice a urychlit ekonomické a politické změny; (ii) sociální změny v období socialistického režimu nemají podstatný vliv na transformační proces. Autor obě teze označuje nejen jako iluzorní, ale jako nebezpečné. Nelze se v dějinách ani vracet, ani „vymazat“ určité etapy. Navrhuje spíše pečlivě prozkoumat pozitivní a negativní vliv modernizace v období socialistického vládnutí. Očekává, že postup transformace je značně otevřeným procesem, ve kterém bude určující roli sehrávat (nežejmá) kombinace západoevropských modelů s východoevropskou minulostí.

V druhé skupině příspěvků převládá orientace na situaci Ruska, zejména možnosti demokratizace jeho politického systému. Stať Isabelly de Keghel „Lze se učit z dějin? – Rusko hledá svou demokratickou minulost“ charakterizuje probíhající diskusi mezi ruskými historiky. Podle autorky je pozitivním rysem této diskuse zveřejnění nových poznatků zejména o událostech mezi únorem a říjnem 1917. Jejím nedostatkem je však podle autorky hodnocení těchto poznatků. Všeobecně převládá skepse ohledně demokratického potenciálu v Rusku, avšak určité perspektivy jeho rozvoje jsou vymezeny. V interpretaci těchto perspektiv je však historická obec silně zpolitizována a rozdělena do dvou protikladných táborů (prozápadního a národního). Další dvě stati se týkají otázek regionalizace v Ruské federaci (J. Grävingholt, I. Kempe). Polemizují se stanoviskem (které sdílí řada ruských intelektuálů), že provincie je faktorem, který brání modernizaci Ruska. Na příkladě vzniku regionálních elit, které se formují v procesu současné federalizace Ruska a demokratizace politických systémů v regionech, ukazují, že lze identifikovat

vat v jejich působení některé modernizační faktory (názny dělbý moci, interregionální vazby). Další stať z této skupiny nabízí poměrně široké argumentační i empirické zázemí. *Ch. Goirdano, D. Kostova* se zabývají problémy reprivatizace bulharského zemědělství po politických změnách počátkem 90. let. Ve svém koncepčním přístupu se ostře staví proti pojmu „tranzitivní“ (období, země, proces) a zdůrazňují význam historických okolností (historicitu namísto tranzitivity). Vysvětlují, že reprivatizace bulharského zemědělství vycházela z iluze, podle které navrácení půdy malorolníkovi mělo přivést zemědělství do stavu před kolektivizací (iluze historické vratnosti). „Neočekávané“ však vznikly dvě specifické sociální skupiny – vlastníci půdy, kteří ji propachtovávají, a „arendátoři“ (výrobci), kteří se rekrutují z bývalé zemědělské nomenklatury. Podle jejich názoru obě skupiny budou sehrávat dezintegrativní a konzervující sociální úlohu v procesu transformace. Tento vývoj je poučením z chybného stanoviska, podle kterého lze považovat socialistickou etapu za ahistorické období, které není nutno brát v úvahu. Skutečnost ukazuje, že naopak co nejpřesnější analýza modernizačních důsledků v období socialismu umožňuje snižovat rizika politického rozhodování ve složité situaci postsocialistických zemí.

Do *třetí skupiny* lze zařadit dvě stať. První stať „Převrat k moderně nebo návrat dějin – ke kulturní logice postsocialismu“ (*P. Niedermüller*) se vyjadřuje k současné povaze transformace s hlediska etnologie. Navrhuje sledovat probíhající změny nejméně ve třech rovinách: strukturně institucionální, ideologicko-morální a symbolické. Jeho příspěvek umožňuje ukázat na meze legitimizace současných změn pomoci ritualizované a symbolizované minulosti tím, že objasňuje nutnost zkoumat probíhající změny nejen v jednotlivých rovinách, ale zejména v jejich interakci. *Barbara Schweizerhof* vychází ve své stať „Krásné vzpomínky na špatné časy“ z předpokladu, že v tvorbě současného historického vědomí Rusů hraje větší úlohu interpretace než fakta. Z toho důvodu se umění stává významným zdrojem kolektivního vědomí; studium forem umělecké tvorby pak může aktivně přispívat k porozumění ruské současnosti. Analyzuje tři filmy, které hodnotí historickou úlohu stalinismu –

jednak jako období, které nebylo s to zcela potlačit tradiční zdroje, jednak jako proces moderních změn. V interpretaci historie se tak umělečtí tvůrci opětovně (jak tomu vždy bylo v obdobích relativního uvolnění svobody projevu) rozdělují do dvou vzájemně si konkurujících proudů – v prvním proudu se ruská historie chápe jako protiklad moderní době, v druhém proudu se považují ruské dějiny za součást modernizace.

I když recenzovaná publikace sleduje určitý záměr, je přece jen spíše rozmanitým souborem stať než určitou koncepčně založenou platformou. Vyplyvá to jak z konceptu publikace (v pojetých modernizace neexistuje obecně sdílený koncept), tak i z oborové a tematické orientace jednotlivých autorů. Vychází-li hodnocení publikace z tohoto kontextu, pak lze charakterizovat její pozitivní přínos následovně: v koncepčních i analytických příspěvcích se prosazuje snaha pochopit změny v postsocialistických zemích jako moment obecně sdílených (spíše kontinentálních) badatelských tradic a přístupů. Pozitivnost tohoto přístupu vystupuje do popředí zejména ve srovnání s těmi badatelsko-organizačními praktikami, které „externalizují“ tematiku postsocialistických zemí mimo obecně přijímané koncepty a poznávací přístupy a vydělují ji jako samostatný segment výzkumné tematiky (v časopisech, na konferencích, v grantových nabídkách ap.). Tomu ovšem napomáhá i „metodologický nacionalismus“, na kterém ulpívají sociální vědci z těchto zemí. Recenzovaná publikace nepřijímá tento přístup. Sleduje možnost pochopit empiricky reflektovanou situaci postsocialistických zemí jako impuls pro teoretizování o moderních společnostech obecně. Kritická námitka k publikaci vzniká při srovnání příspěvků, které jsem zařadil do první skupiny, s příspěvky ve druhé a třetí skupině. Orientace koncepčních příspěvků směřuje oprávněně k otázce institucí, k problému koordinace jejich funkčních a komunikativních zdrojů a k objasnění prostředí interinstitucionálních vztahů. Empiricky je však práce orientována na východní Evropu s ortodoxní náboženskou tradicí, kde otázky dělbý a kontroly moci jsou „sevěny“ specifickými kulturními zdroji a kde lze nacházet jen nezřetelné empirické poznatky, které by bylo možno vztáhnout ke koncepčním